

նեն մի ամառանոց, արօտատեղի անասունները համար, որը այնքան քիչ տարածութիւն ունի, որ մի ամիս հազիւ է բաւականացնում նրանց անասուններին, ուստի այարցիներն ըստիպուած են կամ Այարի շոգին ու կրակին յանձնել իրանց ընտանիքն ու անասունները, կամ թանգ գնով Ղարաւանք գիւղի թիւրքերից արօտատեղիներ ծախ առնել և ամառն անց կացնել:

Մ. Տ.-Ա.

ԱՄԲՈՒԱՅԻՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ *

I

Ամբոխային կեանքի համար երբեմն լաւ և երբեմն վատ այնքան կարծիքներ են լսոււմ, որ արժէ աւելի մօտիկից ճանաչել ամբոխին և մի հաստատ գաղափար կազմել նրա շարժումների ու հոգեբանութեան մասին:

Նախքան այդ՝ անհրաժեշտ է իմանալ, թէ ամբոխ ասելով ի՞նչ ենք հասկանալու:

Մարդկային զանազան համախմբումներին տալիս ենք զանազան անուններ.—ասում ենք՝ ընտանիք, ընկերութիւն, հասարակութիւն, ժողովուրդ, ազգ ևայլն: Սրանցից իւրաքանչիւր խումբ կազմող մարդիկ կամ անհատները միմեանց հետ կապուած են ամուր և մշտապէս: Այդ ամուր և մշտապէս կապակցութիւնը առաջ է դալիս անհատների զգացմունքների, ձգտումների, տնտեսական ու հասարակական վիճակի գլխաւոր կէտերի միակերպութիւնից: Պարզ է, որ առանց դրանց չէին կարող գոյութիւն ունենալ ոչ ընտանիք, ոչ ընկերութիւն, ոչ համայնք, ոչ ժողովուրդ, ոչ ազգ ևայլն: Վաղ թէ ուշ նրանք կը կազմալուծուէին, կը քայքայուէին: Այդ համախմբումների կազմութեան համար ապատճառ պէտք է լինէին էական կէտերով միատեսակ հոգեկան արտայայտութիւններ, միատեսակ

*) Գաղմկիս ի նկատի եմ ունեցել «Преступная толпа» С. Сигеле, 2-ое изд. пр. Павленкова, С-Петербургъ, 1896 г. Ցեղ-տեղ կան ազատ թարգմանածներ: Սիգելէն ի-առաջի հեղինակ է:

տնտեսական ու հասարակական շահեր. սա ակնհերե ճշմարտութիւն է:

Չէ՞ որ ամբոխ ասելով էլ հասկանում ենք մի խումբ մարդիկ. արդօք թ'նչ է ամբոխի և միւս համախմբումների մէջ եղած զանազանութիւնը: Այս հարցի վերաբերմամբ կան տարբեր կարծիքներ. սակայն յարմարներից մէկն է Ֆրանսիացի սոցիոլոգ Տարդի կարծիքը, որը ամբոխին բնորոշում է այսպէս. «Ամբոխ կազմող անհատները մի որոշ տեղում համախմբւում և կապւում են ժամանակաւորապէս. նրանց մէջ չկայ ամուրդ ու մշտական կապակցութիւն, ինչպէս այդ գոյութիւն ունի մի հասարակութեան, մի ժողովրդի, մի ընտանիքի անդամների մէջ: Այս անհատների գիտակցութիւնը համարեա դադարում է. նրանք փոխադարձ ազդեցութեամբ ստանում են մի ընդհանուր յատկութիւն, որ առանձին-առանձին վերցրած՝ շատերը չունին»: Իսկապէս՝ թ'նչ կապ կարող է լինել պատահաբար մէկ-մէկի գլխի հաւաքուած զանազան մարդկանց մէջ: Օրինակ՝ մի խանութի պատահանում ցոյցի դրուած առարկաները գրաւում են մէկի ուշադրութիւնը. նա կանգնած՝ հետաքրքրութեամբ նայում է. մի երկրորդը նրան տեսնելով՝ առանց իմանալու թէ բանն ինչուն է՝ մօտենում է նրան. այսպէս գալիս է երրորդը, չորրորդը և այլն. կարճ ժամանակից յետոյ կը տեսնէք, որ պատահանի առաջ ժողովում է բազմազան հասարակութիւն: Կամ մի-երկու մարդ տեսնելով հեռւում բղաւող, կռուող մարդկանց՝ շտապով վազում են այն կողմը. ուրիշները ոչինչ չգիտեն այդ մասին, միայն նկատում են վազողներին և իրանք էլ սկսում են այն կողմը վազել. ամենինչ արդէն վերջացած է. չնայած դրան՝ էլի այսուայն անկիւնից հաւաքւում են զանազան հասակի ու սեռի անհատներ. շատերը բուն պատճառը չգիտեն: Մենք կարող ենք նոյնպէս ամբոխ համարել թատրոններում հաւաքուած բազմութիւնը, երդուեալ դատաւորներին և ընդհանրապէս այն հասարակական ժողովները, որոնք գումարւում են կարճ ժամանակով, ինչպէս օրինակ՝ հոգաբարձական, երեսփոխանական ընտրութիւն և այլն:

Այսպէս՝ ամբոխը մեծ մասով ներկայացնում է բազմատեսակ մարդկանց մի այնպիսի խումբ, որտեղ լինում են երկու սեռից էլ ամեն հասակի, ամեն դասակարգի, հասարակական ամեն տեսակ դիրքի ու պարապմունքի և ամեն տեսակ բարոյական ու կուլտուրական աստիճանի տէր անհատներ: Մրանք կանխօրէն համաձայնութեան չեկած՝ բախտի բերմունքով, անսպասելի կերպով միանում կազմում են մի խումբ:

Ամբոխի կատարած գործերը և ամբոխային շարժումները

հասկանալու համար պէտք է այս հարցը տալ.—արդեօք նոյն հոգեբանական օրէնքներով են կառավարուում մարդկային խմբերը, ինչ հոգեբանական օրէնքներով որ կառավարուում են անհատները:

Այս հարցին պատասխանելուց առաջ յիշենք միջանիփաստեր, որոնք ըստինքեան կարող են մեր ցանկացած նպատակին հասցնել և հէնց նոյն հարցի պատասխանը տալ:

Ո՞ւմ յայտնի չեն երբեմն կրկնուող այն կոպիտ սխալները, որոնք կատարուում են զանազան ժողովներում. երբեմնակի այնպիսի անհատներ են ընտրուում այս կամ այն հասարակական գործը ղեկավարելու, գործի գլուխ անցնելու, որոնք ղերան համապատասխան ոչ պատրաստականութիւն, ոչ անձնական ընդունակութիւն և ոչ էլ անձնական արժանիք ունեն: Երբեմն հասարակական այն տեսակ վճիռներ են տրուում, որոնք դարձեալ հակառակ են առողջ բանականութեանը: Միայն յետոյ ժողովականներից շատերը առանձին-առանձին գղջում են իրանց արածի վրայ, բայց արդէն ուշ է, ամենինչ եղած պրծած է: Անուն-անուն փաստեր յիշելու կարիք չկայ. դա կեանքի մէջ այնքան սովորական բան է, որ իւրաքանչիւր խելահաս մարդ կամ կարգացած է, կամ լսած և կամ անձնապէս փորձած է:

Սիգհելէի գրուածքից արժէ մէջ բերել հետևեալ դէպքերը.

«Ես ականատես եմ եղել, թէ ինչպէս արդար են ճանաչուել երեք երիտասարդներ, որոնք ամենաստոր վիրաւորանքներ հասցնելով մի խեղճ ու թշուառ աղջկայ՝ վերջը այդ անգութները չհանգած կիր են դրել նրա մարմնի քնքոյշ, զգայուն մասի վրայ և դրանով պատճառել են նրան սոսկալի տանջանք: Երիտասարդները անձամբ խոստովանուել են իրանց չարագործութիւնը:

Միթէ դատաւորներից ամենմէկը առանձին վերցրած կարող էր արդարացնել այդ տեսակ յանցաւորներին. շատ կասկածելի է»:

«Գալոֆալօ գիտնականը պատմում է մի փորձի մասին, որը կատարուել է վեց յայտնի բժիշկների վրայ. նրանց մէջ եղել են հոչակաւոր պրոֆեսսորներ: Բոլորին խնդրել էին դատել գողութեան մէջ մեղադրուող մի մարդի: Չնայած յանցանքը հաստատող ակնյայտնի փաստերին՝ նրանք մեղաւոր չեն ճանաչել այդ մարդին և միայն յետոյ են հասկացել իրանց սխալը»:

«Մի ուրիշ տեղ մօտ ժամանակներս (1896) երգուեալ դատաւորները արդարացրին մի ամբողջ ընտանիքի՝ հօր, կնոջ

և որդու ձեռքով կատարած չարագործութիւնը: Սրանք մեղադրուեալ էին իրանց մօտ ծառայող մէկ խեղճ երեխայի սպանութեան գործում, որն այդ ընտանիքում առանց այն էլ տանջուած էր չլսուած խստութիւններով:

Սպանութեան մանրամասնութիւնները սարսափելի են: Երբ հայրը արդէն խեղճ ծառային խեղդել վերջացրել էր, կինն էլ մեծ մահակի երկու հարուածով զոհի գլուխը ջախջախում է:

Ո՞վ կարող էր մտածել, թէ մի անպաշտպան երեխայի վրայ կատարուած այդ զգուշի յանցանքը կը ներուի երդուեալ դատաւորների կողմից:

Արդեօք ի՞նչ են ցոյց տալիս այս բոլոր փաստերը և սըրանց նման շատ-շատերը: Նրանք միայն հաստատում են, որ տառներկու (երդուեալ դատաւորների թիւը) անողջամիտ մարդիկ կարող են տալ բոլորովին անհեթեթ ու անմիտ վճիռ: Այսպէս անհատների համախմբումը կարող է տալ այն տեսակ արդիւնք, որը բոլորովին հակառակ ու անհամապատասխան է լինում այդ անհատներից իւրաքանչիւրին՝ առանձին-առանձին վերցրած»:

Թէև ձեռքիս տակ եղած գրքերում չկան փաստեր, բայց միթէ քիչ են և այնպիսի դէպքեր, երբ երդուեալ դատաւորները յանցաւոր են ճանաչել բոլորովին անմեղ մարդկանց:

Միևնոյն երևոյթն է տեղի ունենում նաև բազմամարդ յանձնաժողովների, գեղարուեստագէտների, գիտնականների և արդիւնաբերական ընկերութիւնների նիստերում: Յաճախ պատահում է, որ նրանց վճիռներն իրանց տարօրինակութեամբ զարմացնում, կայծակնահար են անում հասարակութեանը: Ի՞նչպէս, հարցնում են մարդիկ, նրանք կարողացել են այդպիսի եզրակացութեան գալ: Ի՞նչպէս կարող է պատահել, որ տասը կամ քսան գիտնական մարդիկ, տասը կամ քսան գեղարուեստագէտներ միացած՝ կայացրել են այնպիսի վճիռ, որը հիմնուած չէ ոչ գիտութեան և ոչ էլ գեղարուեստի սկզբունքների վրայ:

Ի՞նչպէս է լինում, որ մի գիտնական անձն կարող է մի որևէ հարցի մասին առողջ դատել և խելացի եզրակացութեան գալ, մինչդեռ միքանի գիտնականներ միացած՝ բոլորովին հակառակ արդիւնքի են հասնում:

Զ՞ որ սովորաբար ասում են, թէ երբ մի խելքի վրայ աւելանայ ուրիշների խելքն էլ, կարող է հետևանքը անհամեմատ աւելի լաւ, աւելի օգտակար լինել:

Սա կարող է այն դէպքում իրաւացի լինել, եթէ խումբ կազմող անհատները ամեն կողմով մէկ-մէկի նման են, եթէ

Նրանք միևնոյն դասակարգային ու տնտեսական շահերով, միևնոյն մտաւոր ընդունակութիւններով ու զգացմունքներով և քաղաքակրթական միևնոյն պահանջներով են ներշնչուած, եթէ նրանց մէջ կայ օրգանական ամուր կապակցութիւն այնպէս, ինչպէս մի որեւէ անհատի, օրինակ՝ մարդի օրգանների (գործարանների) մէջ, որոնք փոխադարձաբար մէկ-մէկի հետ կապուած են անխզելի կերպով: Ուրիշ կերպ ասած՝ մենք այն ժամանակ կը ստանանք մարդկային անհատներից առաջացած մի զանգուած, որի յատկութիւնը կը կազմէ անհատների յատկութեան գումարը:

Այս օրէնքը հաւասարապէս վերաբերում է բոլոր միատեսակ առարկաներին, լինեն նրանք կենդանական, թէ ոչ-կենդանական աշխարհից: Օրինակ՝ մի աման իւղի յատկութիւնը նոյնն է, ինչ որ մի կաթիլ իւղինն է: Անգլիացի բնագէտ-փիլիսոփա Հերբերտ Սպենսերն այս ակնյայտի ճշմարտութեան վրայ է հիմնում իր սոցիօլոգիական վարդապետութիւնը, որ մարդկային հասարակութեան բնորոշ գծերը համապատասխան են լինում անհատ-մարդի էական գծերին ու բնաւորութեանը:

Սա նշանակում է, թէ մարդկային հասարակութիւնը պէտք է ընդունել որպէս ընդմիշտ գոյութիւն ունեցող մի անձնաւորութիւն:

Ինչպէս տեսանք, Հ. Սպենսերի յայտնած միտքը այն գէպընդ էր ոյժը կը պահէ նաև մարդկային հասարակութեան վերաբերմամբ, երբ խումբ կազմող անհատները բոլորովին միմեանց նման են և դրականապէս կապուած մէկ-մէկի հետ. այն ժամանակ անշուշտ անհատի ու մարդկային խմբերի գործողութիւնները կը կառավարուեն միևնոյն հոգեբանական օրէնքներով:

Ընդհակառակը՝ որքան անհատների մէջ եղած նմանութիւնն ու կապը պակասի, այնքան աւելի մարդկային հասարակութեան մէջ կատարուող գործերը կը հեռանան անհատական հոգեբանութեան օրէնքների շրջանից: Այնուհետև այդ տեսակ խմբերի գործողութեան պատճառներն ու շարժառիթները պէտք է փնտրել խմբական կամ կոլլեկտիւ հոգեբանութեան մէջ:

Իտալացի մի գիտնական (Է. Ֆերրի) այդ ճշմարտութիւնը նախազգալով՝ ասում է. «Միքանի ընդունակ մարդկանց համախմբումը չի կարող ամեն ժամանակ ծառայել որպէս երաշխաւորութիւն նրանց ընդհանուր ընդունակութեան: Այդ առողջամիտ մարդկանց մէջ կարող է համեմատելութիւն չլինել, և դրանից կ'առաջանայ բոլորովին ուրիշ բան, ինչպէս քիմիա-

պէս երկու գազի միանալուց կարող է ստացուել հեղուկ և ոչ գազ, օրինակ՝ որոշ չափով թթուածին ու ջրածին միանալով՝ տալիս են ջուր,

իմ կարծիքով՝ դրա համար բաւական չէ, որ մի որևէ խումբ կազմող անհատները ունենան միևնոյն պարագմունքը, հաւասարապէս կրթուած ու զարգացած լինեն, ունենան միևնոյն հասարակական դիրքը, այլ և անհրաժեշտ է գաղափարների, կարծիքների ու ձգտումների միակերպութիւն. հէնց գլխաւորապէս վերջին հանգամանքի մէջն է կայանում համերաշխութիւնն ու օրգանական ամուր կապակցութիւնը:

Տեսնում էք, որ այս և այն խմբական (կոլլեկտիւ) մարմինը՝ լինի նա բարեգործական, հրատարակչական, առևտրական ու արդիւնաբերական ընկերութիւն, հոգարարծութիւն, ուսուցչական խումբ և այլն, տանում է իր գործը անհամեմատ աւելի լաւ, աւելի խելացի. սա ոչ միայն անհատների ընդունակութեան, այլ գլխաւորապէս գաղափարների ու ձգտումների միակերպութեան արդիւնք է: Գաղափարակցութիւնից բխում է համերաշխ գործունէութիւնը: Մինչդեռ նոյն կազմով խմբական մարմինները մի ուրիշ տեղում՝ միատեսակ գաղափարների ու ձգտումների պակասութիւնից ոչ միայն չեն կարողանում մի խելացի գործ կատարել, այլ անվերջ խառնակութիւններ ու սկանդալներ են առաջացնում:

Մակս Նորդաու իբրև գիտութեան ծառայող և իբրև շատերին յայտնի անձն՝ իր ուշադրաւ հետեւալ կարծիքով աւսում է. «Միացրէք 20 կամ 30 Գէօթէներ, Կանտեր, Հիւմհոլցներ, Նիւտոններ և այլն, տուէք նրանց ժամանակակից, գործնական խնդիրներ դատելու, հաւանօրէն նրանց վիճաբանութիւնը կը լինի աւելի գեղեցիկ, աւելի լաւ այն վիճաբանութիւնից, որ կարող էր տեղի ունենալ պատահաբար կազմուած ժողովում: Մակայն ինչ վերաբերում է արդիւնքին, ես համոզուած եմ, որ ոչ մի կերպ չէր տարբերուիլ միւս ժողովների տուած արդիւնքից: Ինչո՞ւ է այդպէս. որովհետև 20 կամ 30 ընտիր անձնաւորութիւններից իւրաքանչիւրն իր անհատական առանձնայատկութիւնների հետ միասին ունի նաև ժառանգական ու ցեղական առանձնայատկութիւններ, որոնցով տարբերւում ու ջոկւում է միւս ժողովականներից և առհասարակ ուրիշ մարդկանցից: Կարելի է ասել, որ բոլոր մարդիկ նորմալ՝ (առողջ) վիճակի մէջ արտայայտում են այնպիսի առանձնայատկութիւններ, որպիսիները յատուկ ու ընդհանուր են բոլոր մարդկանց համար: Բոլորին յատուկ ու ընդհանուր առանձնայատկութիւններն ընդունենք X. սրա վրայ պէտք է ա-

ւելացնել իւրաքանչիւրի անհատական յատկութիւնները զանազան նշաններով, օրինակ՝ ա, բ, գ, դ եայլն: Այս ենթադրութեան հիման վրայ, չնայած որ ժողովին մասնակցում են 20 խոշոր հանճարաւոր մարդիկ՝ կը ստանանք 20 X և միայն 1 ա, 1 բ, 1 գ, 1 դ եայլն: Պարզ է, որ 20 X անշուշտ կը յաղթէ առանձին-առանձին գոյութիւն ունեցող ա, բ, գ, դ...-ին: Ուրիշ կերպ ասած՝ մարդկային սովորական էութիւնը կը յաղթէ անհատական անձնաւորութեանը և հասարակ բանուորի փափախը կը ծածկէ բժշկի ու փիլիսոփայի գլխարկը:

Երբ Մակս Նորդաուի ենթադրած ժողովի՝ ընտիր մարդկանց կամքի գործերն ու շարժումները չեն կատարում անհատական հոգեբանութեան օրէնքների համաձայն, ապա ուրեմն այդ երևոյթը հրքան աւելի ուժեղ կարող է լինել այն խմբերի ու հաւաքումների մէջ, որոնք պատահաբար են կազմում, ինչպէս օրինակ՝ մի որևէ դասախօսութեան ուղնդիրները, թատրոնի հասարակութիւնը, փողոցներում ու հրապարակներում յանկարծակի կազմուած խառնիճաղանձ խմբերը եայլն:

Ոչ մի կասկած չկայ, որ այսպիսի մարդկանց համախմբումները երբէք չեն կարող այն անհատների հոգեկան առանձնայատկութիւնների գումարը ներկայացնել, որոնցից իրանք են կազմուած:

Կրկնում եմ, մի խումբ մարդիկ միայն այն ժամանակ կարող են որպէս մի անհատ ճանաչուել, երբ նրանք հաւասար են կամ գոնէ շատ նման են միմեանց և ներշնչուած են միևնոյն գաղափարներով, միևնոյն ձգտումներով:

Հասկանալի է, որ հասարակական դիրքով, կրթութեամբ և առհասարակ անհատական առանձնայատկութիւններով, մանաւանդ գաղափարներով ու ձգտումներով միմեանցից տարբեր մարդկանց հոգեկան կարողութիւնները՝ խումբ կազմուելիս՝ չեն աւելանում իրար վրայ, այլ ընդհակառակը՝ կարծէք մէկ-մէկի ոչնչացնում են. ուրեմն երբէք չի կարելի կասկածել, որ այդ տեսակ դէպքերում մի խումբ կազմող մարդկանց խելքի արդիւնքը չի կարող հաւասարուել նրանց մտաւոր ընդունակութիւնների գումարին:

Վերևում ասածներից հետևում է, որ ամբողջային գործողութիւններն ու շարժումները կառավարում են հոգեբանական ուրիշ օրէնքներով, որոնք միանգամայն տարբեր են անհատականից:

Ամբողջային հոգեբանութեան զանաղանութիւնը առաջ է գալիս գլխաւորապէս հետևեալ պատճառներից.

1) Անհատական առանձնատկութիւնները ճշշուում, խեղդւում են բոլորին յատուկ սովորական մարդի էութեամբ:

2) Նշանաւոր դեր է խաղում գաղափարների ու ձգտումների տարբերութիւնը. առանց գաղափարակցութեան չկայ համերաշխութիւն. առանց համերաշխ գործունէութեան մի որևէ խմբի առաջացրած արդիւնքը շատ անգամ լինում է պակասաւոր ու անմիտ:

3) Անկասկած, նշանակութիւն ունի նաև անհատների թիւն ու քանակութիւնը: Ամենմէկը իրան անհատապէս պատասխանատու չհամարելով՝ երբեմն անփոյթ է լինում, երբեմն սանձարձակ. հետևանքը դարձեալ լինում է տարօրինակ ու անխելք:

Ամբոխային հոգեբանութեան ուսումնասիրութեամբ մենք կ'ուսումնասիրենք նաև խմբական հոգեբանութիւնը: Դրանով հնարաւորութիւն կ'ունենանք մօտիկից ճանաչելու ամբոխի գործն ու շարժումները, թէ նրանք ինչ չափով օգտակար և կամ վնասակար են հասարակութեանը:

II

Ամենից առաջ պիտի վերլուծենք, թէ ինչ զգացմունքներ են ստիպում ամբոխին այս կամ այն գործը կատարելու և յետոյ միայն կարելի է փորձել նրա հոգեբանութիւնը որոշել:

Տարդը գրում է. «Ամբոխը զանազանակերպ մարդկանցից կազմուած մի բաղադրութիւն է: Միմիայն բարիութեան, կատաղութեան, ուրախութեան և առհասարակ կրքերի կայծը մէկից միւսին անցնելով՝ էլեկտրացնում է այդ խառնուվածոր հասարակութիւնը, որը սկսում է յանկարծակի ստանալ ինքնիրան լեցուող յատկութիւն: Զանազանակերպ մարդիկ կապւում են միմեանց հետ. աղաղակ, գոռում-գոչում ստանում է մի հրէշաւոր կերպարանք, որը անզուսպ յամառութեամբ ձգտում է իր նպատակին հասնել: Մեծամասնութիւնը լոկ հետաքրքրութիւնից դրդուած հաւաքուել էր այստեղ, բայց միքանիսին բռնող տենդը յանկարծակի բոլորին ցնցում, բոլորի սըրտին ու զգացմունքին տիրում է, և բոլորը ձգտում են քանդել, աւերել: Այն մարդը, որ եկել էր անմեղին մահից փրկելու, հէնց առաջինը ինքն է վարակւում մարդասպանութեան ձգտումներով և, որ ամենագլխաւորն է, ինքը դրա վրայ երէք չէ զարմանում»:

Ի՞նչպէս եղաւ, որ ամբոխն ստացաւ միևնույն ուղղութիւնն ու ոգին: Տարդը և ուրիշները կարծում են, որ այս տեսակ

դէպքերում զլխաւոր դեր խաղացողն է միմեանց նմանութեւ
ձգտումը:

Եւ իսկապէս՝ նմանութեւ ձգտումը այնքան բնական է
իւրաքանչիւր մարդի համար, որ նրա բնորոշ յատկութիւննե-
րից մէկն է կազմում: Բաւական է մի ակնարկ նետենք մեր
չօրս կողմը, կը տեսնենք, թէ ինչպէս ամբողջ հասարակական
կեանքը նմանութիւնների մի շղթայ է, օրինակ՝ մոդայի, սովո-
րութիւնների, համակրութեան, հնազանդութեան, ուսման ու
կրթութեան նմանութիւններ կայն:

Որոշ տեսակէտից հասարակութիւնը կարող է համեմա-
տուել խաղաղ կանգնած լճի՝ մի մեծ տարածութիւն բռնող
ջրի հետ, որի մէջ կրբեմն-կրբեմն քարեր ենք գցում. ալիքնե-
րը աստիճանաբար լայնանում, տարածւում են քար ընկած տե-
ղից հեռուն ու հեռուն և վերջապէս հասնում են ափերին:
Միևնոյն բանն է պատահում և հասարակական կեանքի հետ:
Մէկ հանճարեղ մարդ մի գաղափար է գցում հասարակական
լճացած կեանքի մէջ, շարժում է նրանց մտքերը, ցնցում է
նրանց անշարժ դրութիւնից, այդ գաղափարը սկզբում գտնում
է մի կամ միքանի համակրողներ և սկսում է կամաց-կամաց
ալիքների նման տարածուել լճացած կեանքի հարթ ու հաւա-
սար մակերևոյթի վրայ:

Տարդի ասելով՝ մարդիկ շատ նման են ոչխարի հօտին.
սրանց միջից դուրս է գալիս առժամանակ մի յիմար ոչխար,
գուցէ մի հանճարեղը, որը միայն իր օրինակով բոլորին քա-
շում, իր հետն է տանում:

Ասացինք, որ կեանքը ամբողջովին նմանութիւն ու հե-
տեմոտութիւն է: Օրինակ՝ այն բոլոր խօսքերը, որ մենք այսօր
գործ ենք ածում և սովորական բաներ են մեզ համար, մի ժա-
մանակ նորութիւններ ու տարօրինակ բաներ են եղել: Մեծ
մարդկանց, մեծ փիլիսոփաների մտքերը, գաղափարները հիմա
մեզ համար դարձեալ սովորական և գուցէ հասարակ երևան,
էլի իր ժամանակին եղել են նորութիւն և մի անհատի սեփա-
կանութիւն, որոնք նմանութեան օրէնքով հետզհետէ տարա-
ծուել և ընդարձակուել են:

Միևնոյն երևոյթն ենք նկատում պատմական մեծ դէպքե-
րի և առօրեայ կեանքի վերաբերմամբ: Ամենալուրջ ու ամենա-
թեթևամիտ մարդիկ, երեխաները, ծերերն ու երիտասարդնե-
րը, ամենազարգացածն ու տգէտը՝ թէև զանազան չափով՝
քայց և այնպէս բնազդաբար ձգտում են նմանուել այն բանին,
ինչ որ տեսնում, լսում և ճանաչում են:

Հասարակական կարծիքի ուղղութիւնը քաղաքականու-

թեան, առևտրի և ընդհանրապէս ուրիշ խնդիրներում զլիաւորապէս որոշւում է նոյն բնազդով:

Մի գիտնական շատ ճիշտ է ասում. «Այսօր տեսնում էք՝ շատ առևտրականներ ապրանք առնելու տենդով են բռնուած, մի որոշ ժամանակից յետոյ նոյն մարդիկ լցուած են տխրութեամբ, մտածում են, թէ ինչպէս անեն, որ շուտով իրանց ապրանքը ծախեն: Տեսնում էք՝ երբեմն մի խումբ մարդիկ ուրախ տրամադրութեամբ խօսում են այս կամ այն նորութեան մասին, շուտով ձանձրանում են դրանից, և սկսում է նրանց պատել մի տեսակ տխուր ու ճնշող տրամադրութիւն: Եթէ աշխատէք պատճառն իմանալ, իզուր է, լուրջ բան չէք գտնիլ. կը տեսնէք, որ այդ բոլորը հետեանք են միմեանց նըմանուելու բնազդական ձգտումի:

Մինչև անգամ ազնիւ գործերն ու յանցանքները, ինքնասպանութիւն ու խելագարութիւն, ամենաչնչին ու ամենակարեւոր բաները, ամենատխուր ու ամենաուրախալի դէպքերը, մարդկային կեանքի այդ բոլոր-բոլոր երևոյթները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ՝ նմանուելու հետեանք: Շատ բնական է, որ մարդուն ու կենդանիներին բնածին այս յատկութիւնը ոչ միայն կրկնասպատկում, այլ մինչև անգամ հարիւրապատիկ աւելի է լինում ամբոխի մէջ, որտեղ ամենից շատ բոլորի երևակայութիւնն է գրգռուած, որտեղ ժամանակի ու տեղի միութիւնը սարսափելի կերպով արագացնում է զգացմունքների ու տպաւորութիւնների փոխանակութիւնը:

Ըստինքեան հարց է ծագում. ինչո՞ւ մարդիկ ձգտում են նմանուել: Ասել, թէ մարդը բնազդաբար նմանում է, բաւական չէ: Գիտնականներից ոմանք (էբրար, Ժուլի Լայն) աշխատել են բացատրել, թէ ինչպէս բարոյականութիւնն է վարակիչ, այնպէս էլ նմանուելն է վարակիչ. սա մի բառախաղ է և ոչ մի նոր բան չի կարող ասել: Իսկական պատճառն իմանալու համար լաւ է հարցի վրայ նայենք այս տեսակէտից.—օրինակ՝ մենք նստած կամ պառկած ենք, չենք կարող շարունակ միևնոյն վիճակի մէջ մնալ, որովհետև նոյն դրութեան մէջ յոգնում ենք. յոգնում է մեր ձեռքը, ոտքը, գլուխը, մէջքը ևայլն. յոգնածութիւնը ազդում է մեր ջղերին, և մենք ստիպւում ենք շարժել մեր մարմնի զանազան մասերը: Բոլոր մեր դիրքը՝ Մի որևէ բան ցաւ է պատճառում մեր ձեռքին, ոտքին, հարկադրւում ենք քաշել մեր ձեռքը, ոտքը և կամ հեռանալ: Քաղցածութիւնը, ծարաւը ևայլն մեզ ստիպում են որոշ շարժումներ կատարել: Սննեակում երկար գործելուց յոգնած ու ձանձրացած ենք, օդը խեղդող է դարձել, մենք ստիպւում ենք վեր

Վենալ, լուսամուտները բաց անել և կամ կարիք ենք զգում տանից դուրս գալու, զբօսելու ևայլն ևայլն:

Ինչպէս մարմնական շարժումներին պէտք է մի ազդող հանգամանք, մի պատճառ լինի, լինի դա արտաքին, թէ ներքին, միևնոյն է, նոյնպէս հոգեկան կամ մտաւոր շարժումներին ևս անշուշտ հարկաւոր է մի ազդող հանգամանք, մի արտաքին պատճառ:

Մենք հասկացողութիւններ ունենք զանազան առարկաների մասին նրա համար, որովհետեւ երեխայ հասակից հազարաւոր անգամ այդ առարկաները տեսել, շօշափել, համն ու հոտն ենք առել, եթէ ունեցել են. ուրեմն նրանք որպէս արտաքին պատճառներ ազդել են մեր զգայարանների վրայ և մեր մտաւոր աշխարհի սեփականութիւնն են դարձել: Ուրիշ շատ բաներ սովորել ենք կարդալով, զանազան մարդկանցից լսելով: Հասկացողութիւն ունենք զանազան գաղափարների մասին աֆն հանգամանքի շնորհիւ, որ շատ անգամ նրանց մասին կարգացել կամ լսել ենք մեր շրջապատողներից ևայլն: Այսպէս մեր ամբողջ հոգեկան աշխարհն էլ արտաքին պատճառների, արտաքին ազդեցութիւնների արդիւնք է:

Այս հիման վրայ շատ ճիշտ էն ասում Տարգը և խալաֆի հոգեբան Սերգին, որ անհատի իւրաքանչիւր գաղափարը, իւրաքանչիւր հոգեկան շարժումը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ արտաքին տպաւորութիւններից կամ ազդեցութիւններից առաջացած երևոյթ: Ամենմի մարդ շարժւում, գործում, մտածում է շնորհիւ այն ազդեցութեան կամ ներշնչման, որը կարող է առաջանալ մի որեւէ առարկայի տեսնելուց, արտասանուած խօսքերից, ձայնից, մի որեւէ շարժումից: Այդ ներշնչումը կամ ազդեցութիւնը կարող է տարածուել միայն մի անհատի, կամ միջանիսի և կամ մինչև անգամ շատ-շատերի վրայ. այդ ներշնչումը համաճարակի նման տարածւում է հասարակութեան հետաւոր խաւերը, մէկին բաց է թողնում իր ազդեցութիւնից, միւսին քիչ է ազդում, երրորդին բոլորովին կլանում է: Վերջին դէպքում որքան էլ տարօրինակ ու սարսափելի երևոյթներ առաջ գան, դրանք զօրեղ տպաւորութեան, զօրեղ ներշնչման հետևանք են, ներշնչման, որը հոգեբանական ամեն մի երեւոյթի առաջին ու գլխաւոր պատճառն է կազմում: Կարող է փոփոխուել երևոյթի ուժեղութեան աստիճանը, իսկ երևոյթի էութիւնը միշտ էլ կը մնայ նոյնը:

Ահա այսպէս մարդկանց միմեանց նմանուելու ձգտումը վարելի է բացատրել արտաքին ազդեցութեամբ կամ ներշնչումով:

Միենոյն ներշնչումով կարելի է բացատրել հիպոստական քունը: Առհասարակ անհատը ազդուող ու տպաւորուող բնաւորութիւն ունի. այնքան ուժեղ կերպով ազդուող մարդիկ կան, որոնց տպաւորուող բնաւորութիւնը հիւանդութեան է հասնում: Այսպիսիները դառնում են համարեան կամադուրկ արարածներ և իրանց ներշնչողի կոյր գործիքը: Մինք տեսնում ենք այդ թէօրիայի հաստատութիւնը մարդկային բոլոր գործերի մէջ:

Միթէ պարզ չէ, որ կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնն էլ ենթարկւում են նոյն օրէնքին, աշակերտը բնազդաբար նըմանւում է իր դաստիարակին՝ ազդուելով ու ներշնչուելով նրա ամենմի շարժումից, ամեն մի խօսքից: Ո՞վ չգիտէ, որ իւրաքանչիւր քաղաքական, գիտական ու կրօնական նոր վարդապետութիւն սկզբում մի անհատից անցնում է երկրորդին, երրորդին և վերջապէս կամաց-կամաց աւելի հեռուն տարածւում դարձեալ վարակիչ ներշնչումով:

Քաղաքական ու կրօնական զանազան համոզմունքների պատկանող հերձուածների մէջ եղած վէճերը, կռիւները և միւսն էլ անգամ խելագարութեան հասած կատաղի գործողութիւնները պէտք է բացատրել դարձեալ ներշնչումով, որ մէկից միւսին անցնելով ստանում է հակայական չափ ու ծաւալ:

Ինչպէս մի հանճարաւոր մարդ իր խելացի մտքերով կարող է շատերին ներշնչել ու վարակել, այնպէս էլ մի խելագար իր խելագարութեամբ, մի ինքնասպան իր օրինակով կամ ինքնասպանութեան մասին յղացած գաղափարներով կարող է շատ շատերին վարակել, իր յետեից քաշ տալ:

Օրինակ՝ մի գիտնական ուշադրութեան արժանի հետեւեալ դէպքն է պատմում. «Ազնիւ ու աշխատասէր մի ընտանիքում կային երեք քոյր. սրանցից 19 տարեկան փոքր աղջիկը մի օր անսպասելի կերպով եկեղեցում ցոյց տուեց խելագարութեան ուժեղ նշաններ: Այս վիճակով նրան տուն տաւրան: Դէպքն այնքան վատ ազդեց հօր վրայ, որ ութ օրից յետոյ նա էլ խելագարուեց: Մի քիչ անցած՝ մայրը և տասնհինգ օրից յետոյ՝ մեծ մայրն էլ խելագարուեցին: Երբ հիւանդոտ երեխաները ջղային ցնցումներով են բռնւում, երբեմն նոյն տեսակ ցնցումներ են առաջացնում ներկայ գտնուողների վրայ:

Նկատուած է մի հիւանդանոցում, որ մէկ ընկնաւոր (էպիլեպտիկ) աղջիկ վայրկենաբար նոյն տեսակ հիւանդութիւնն է ներշնչել միւս հիւանդներին:

Փորձը ցոյց տուել և տալիս է, որ եթէ մենք ապրենք մի այնպիսի շրջանում, որտեղ մարդիկ անկապ-անկապ են մտա-

ծում, դատում ու գործում, մեր ուղեղն էլ կամաց-կամաց ազդեցելով այդ հիւանդոտ ուղղութիւնից՝ ձգտում և ստիպում է մեզ շրջանին նմանուել մեր դատողութիւններով ու գործերով:

Ինչ վերաբերում է ինքնասպանութեան դէպքերին, կարելի է ասել հետեւալը. երբեմն պատահում է, որ զանազան պատճառներով՝ սիրահարուած գոյգերից մէկը միւսին համոզում, ներշնչում է միասին ինքնասպանութիւն գործել, և կատարում են: Երբեմն ինքնասպանութեան են դիմում ամբողջ ընտանիքներ, որոնք այդ քայլն են անում համարեն միշտ խեղճութիւնից ու կարիքից ստիպուած: Սովորաբար հօր մէջ միտք է ծագում ինքնասպանութեան մասին. նա յայտնում է այդ միտքն իր կնոջն ու երեխաներին և ստիպում է հետեւելու իրան: Յիշեմ երկու բնորոշ դէպք. 1893 թ. Պարիզում մի ընտանիքի բոլոր անդամները՝ հայր, մայր և չորս երեխայ ածխահար լինելով՝ ինքնասպանութիւն են գործել: Նոյնաման դէպք պատահել է 1885 թ. Անգլիայում, ինքնասպանութեամբ վերջ են տուել իրանց կեանքին հայր, մայր և երեք երեխայ:

Ուրիշ տեսակի անթիւ փաստեր կան վարակիչ ինքնասպանութեան մասին: Օրինակ՝ Ֆրանսիայի Լիօն քաղաքում մի քանի կանայք՝ կեանքից բեզարած ու ձանձրացած՝ երկու-երկու, երեք-երեք իրանց գետն են գցել ու խեղդուել: Մարտելում մի քանի ջահիլ օրիորդներ միասին անձնասպանութեան են դիմել անյաջող սիրոյ պատճառով:

Այս բոլորի նման յանցագործութիւնն էլ վարակիչ է: Բնածին ու ժառանգական մի յանցաւոր *) ներշնչելով՝ զրաւում, իր յետեւից քաշ է տալիս մի պատահական յանցաւորի և դարձնում է նրան իր գերին: Մի կամ մի քանի ժառանգական յանցաւորներ կարող են իրանց յետեւից քաշ տալ երիտասարդ պատահական յանցաւորներին և կազմել մի սոսկալի խումբ կամ աւազակների ու չարագործների զանազան խմբակներ, որոնք մի տեսակ պատուհաս են դառնում հասարակական խաղաղ կեանքի համար: Սրանք աներկիւղ կերպով կատարում են ամեն տեսակ նիւթական ու բարոյական

*) Հոգեպէս հիւանդ, հարեցող, զոյ ու աւազակ ծնողների զաւակները մեծ մասով լինում են բարոյապէս ընկած անհատներ. սրանք իրանց ծնողներից և գուցէ հեռաւոր նախնիքներից ժառանգած վատ ուղղութիւնների ու ձգտումների հիման վրայ՝ իրանցից անկախ կերպով ձգտում են յանցանքներ գործել. ահա սրանց ասում ենք ժառանգական յանցաւորներ, հոգեպէս ու բարոյապէս հիւանդներ: Իսկ որոնք պարզապէս ստիպուած են յանցանք կատարում, նրանց ասում ենք պատահական յանցաւորներ:

չարիքներ: Երբ մի խեղճ աղջիկ այդպիսի անպիտաններին զոհ է դառնում, նրանք չեն բաւականանում, որ խեղճի պատիւն են արտաւորել, բաւական է, որ նրանցից մէկը տանջելու, չարչարելու մի նշան տայ, իսկոյն միւսներն էլ ներշնչուած մէկի օրինակից՝ ամեն տեսակ զաղանութիւններ թոյլ կը տան իրանց: Հէնց այդպիսի դէպք պատահել է մի թշուառ կնոջ հետ. սրան բռնել ու բռնաբառել է 15 հոգուց կազմուած մի չարաբարոյ խմբակ. այսքանը բաւական չհամարելով՝ խեղճին ենթարկել են հազարումի տեսակ տանջանքի և անբախտ կնոջ մարմնի չորս կողմը սկսել են երգելով պտոյտներ անել ու թռչկոտել:

Միթէ ակներև չէ, որ ամբոխային զանազան շարժումների ու մանիֆեստացիաների պատճառը դարձեալ նոյն ներշնչումն է: Միթէ ակներև չէ, որ ամբոխի մէջ մէկ մարդի աղաղակը, հռետորի խօսքերը, միքանի համարձակների արարքը ներշնչող ազդեցութիւն են անում նրանց վրայ, որոնք լսում են աղաղակը, խօսքերը կամ տեսնում են մարդկանց արածները. այդ ներշնչումը ընդունակ է դարձնում նրանց՝ իբրև նախընտրելի ամեն տեսակ գործողութիւնների: Միթէ պարզ չէ, որ ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող վարակիչ ներշնչումը աւելի մեծ թափով է ցոյց տալիս իր ազդեցութիւնը ամբոխի վրայ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ միաժամանակ՝ միևնոյն տեղում համախմբուած կան շատ մարդիկ, և որ վարակումը ամենահեշտ կերպով կարող է մէկից միւսին անցնել: Էլ ոչ մի կասկած չկայ, որ միմեանց նմանուելու յատկութեան հիմքը կազմում է փոխադարձ ազդեցութիւնը կամ ներշնչումը:

Մէկի ուրախութիւնը, տխրութիւնը, ծիծաղը, սուլոցը, ծափահարութիւնը կայլն կարող է առանց խորը, համոզմունքի ու գիտակցութեան առաջացնել ընդհանուր ուրախութիւն, տխրութիւն, ծիծաղ կայլն: Մտաւոր աշխարհում ընդհանուր է հետևեալ օրէնքը. որոշ հոգեկան դրութեան արտայայտութիւնը առաջացնում է ականատեսի մէջ նոյնպիսի վիճակ: Դիցուք ծառի վրայ հանգստանում են մի խումբ թռչուններ. բաւական է, որ մէկը վտանգ նկատելով՝ թևերը թափահարէ թռչելու, իսկոյն միւսներն էլ նրան են հետևում՝ առանց գիտենալու բուն պատճառը:

Մեծ քանակութեամբ մարդիկ բղաւում, աղաղակում, վազում են, բայց շատերը չգիտեն պատճառը. այդպէս են վարւում, որովհետև տեսնում և լսում են ուրիշներին այդպէս անելիս:

Ամբոխային շարժումների մէջ իզուր է փնտրել պարզ

գիտակցութիւն. համարեա դադարած է գիտակցութիւնը. մէկի կամ միքանիսի համար պարզ է իրանց արարքի նպատակը. մեծամասնութիւնը անուամբ, գործում է բնազդաբար միմեանց նմանութիւն վարակիչ ներշնչումով. ահա սա է ամբոխային հոգեբանութեան էութիւնը:

Աւելի յաճախ լսում է ամբոխի կատարած աւերումների ու բարբարոսութիւնների, քան թէ բարութեան կամ քաջագործութեան մասին: Միայն է կարծել, թէ ամբոխը միշտ ընդունակ է միմիայն չարագործութեան և ոչ մի անգամ բարութեան ու հերոսութեան: Բայց հետաքրքիր է իմանալ, թէ ամբոխային կեանքում դրանցից մին է աւելի իշխող դեր կատարում. արդեօք չարիք ու բարիք հասցնելը պատահականութեան և որոշ հանգամանքների արդիւնք է, թէ՞ մէկը կամ միւսը յայտնի պատճառով աւելի գերակշռող է հանդիսանում: Ահա մի ուշադրաւ հարց ամբոխայի հոգեբանութեան մէջ, որ դարձեալ կարօտ է պարզաբանութեան ու բացատրութեան:

Չնայած որ խնդիրը դեռ վիճելի է, բայց և այնպէս մի շարք գիտնականներ այժմ ձեռքի տակ եղած փաստերի ու գիտական թէօրիաների վրայ հիմնուած այն կարծիքին են, որ ամբոխը ի բնէ աւելի հակումն է ցոյց տալիս չարիք, քան թէ բարիք անելու: Դրանում մեզ կարօղ է համոզել նոյնիսկ սովորական դիտողութիւնը. ամբոխը համարեա միշտ սարսափ է ազդում, նրանից մի լաւ բան հազիւ կարելի է սպասել:

Ամբոխային կեանքը մի այնպիսի միջավայր է ներկայացնում, որտեղ չարութեան սերմը աւելի հեշտ է աճում-զարգանում, մինչդեռ բարութեան սերմը շատ անգամ ոչնչանում է: Ինչո՞ւ է այդպէս:

Այստեղ չխօսելով այն զանազանակերպ էլեմենտների մասին, որոնցից ամբոխն է կազմուած, որտեղ բարեսիրտ մարդկանց կողքին կանգնած են լինում անտարբեր ու դաժան մարդիկ, որտեղ շատ անգամ ազնիւ մարդկանց շարքն են ընկած լինում սրիկանիւրն ու յանցաւորները, մենք այդ հարցի վերաբերմամբ կը բաւականանանք այն ընդհանուր հայեացքով և կ'ասենք, որ համախմբուած մարդկանց մէջ առանձին անհատների լաւ յատկութիւնները ոչ թէ գոմարւում են միմեանց հետ, այլ ընդհակառակը փոխադարձաբար ոչնչացնում են մէկի մէկի:

Նրանք ոչնչանում են բնական, մինչև անգամ թուաբանական օրէնքի անհրաժեշտութեան պատճառով: Ինչպէս մի-

քանի բառերի միջին թուաբանականը *) չի կարող հաւասար լինել նրանցից մեծին, այնպէս էլ մարդկանց համախմբումը իր արարքների մէջ չի կարող արտացոլացնել աւելի բարձր ընդունակութիւններ, որոնք միմիայն նրանցից մէկի կամ մի-քանիսի բնորոշ եղովներն են կազմում. խումբը ցոյց կը տայ այն առանձնայատկութիւնները, որոնք յատուկ են բոլոր անհատներին կամ գոնէ մեծամասնութեանը:

Վերևում ասուեց, որ խմբական հոգեբանութիւնը հա-րուատ է արտակարգ երևոյթներով: Միանալով հարիւր կամ հազար մարդ՝ կարող են այնպիսի գործեր կատարել, որպիսին նրանցից և ոչ մէկն առանձին չէր կարող անել: Լին-մարդկանց համախմբումից դուք միշտ չէք ստանալ սքան-չելի հետեանքներ. շատ անգամ հետեանքը կը լինի միջակ, մինչև անգամ երբեմն էլ շատ վատ:

Սերգին ճիշտ է նկատում, ռեանաւորութեան ամենացածր ու ամենաբարձր շերտերը, որոնք քաղաքակրթութեան ու դաս-տիարակութեան շնորհիւ կազմուած և հաւաքուած են միքանի անհատների մէջ և այդպէս նրանց դարձրել են մի տեսակ արտո-նեալ դասակարգ, այդ բոլորը նսեմանում, ջնջում է բոլորին յատուկ միջին շերտերով. ընդհանրութեան մէջ միջին շերտերն են յաղթանակը տանում, իսկ միւսներն անյայտանում են:

Այս վարդապետութիւնը դաւանող գիտնականներից Սիգ-հելէն միևնոյն ժամանակ աւելացնում է. «Դրանով մենք բո-լորովին չենք ցանկանում ասել, որը ամբարը կատարելապէս անընդունակ է բարութեան ու մեծագործութեան, որ նա հե-ռու է բարձր մտքերից ու զգացմունքներից, երբէք, ես ուրիշ անգամ ասել եմ, որ քաղաքական յեղափոխութիւնների ժամա-նակ անհատը կարող է այնպէս զրգռուել ու յափշտակուել ամ-բոխի ոգևորիչ ինքնամոռացութեամբ, որ ինքը կը դառնայ հե-րոս կամ նահատակ. մինչդեռ խաղաղ ժամանակ նա կը լինէր սովորական բարի քաղաքացի կամ գուցէ վատը, եթէ նա ապրէր փչացած մարդկանց շրջանում: Շատ փաստեր կան, որոնք կարող են հերքել ամբոխի վրայ դրած այդ ծանր մեղա-դրանքը, առաւելապէս այն փաստերը, որոնք սկիզբն են առ-նում հայրենասիրական զգացմունքից: Օրինակ՝ սկսած սպար-տական 300 քաջերից, որոնք հայրենիքի պաշտպանութեան

*) Օրինակ՝ մենք ունենք հետեալ թուերը՝ 20, 30, 60, 70, 100. սրանք զումարելով՝ կը ստանանք 280, որի միջին թուաբանականը իմանալու համար պիտի բաժանենք 5-ի վրայ և կը ստանանք 56. այս 56-ը մեր ընդունած հինգ թուի միջին թուաբանականն է, որը մեծ թուերից (60, 70, 100) և ոչ մէկին հաւասար չէ:

համար ընկան թերմոպոլիսան կիրճում, մինչև խալակա՛ն անկախութեան համար զոհուող նահատակներն՝ ուրիշների հետ միասին կազմում են այսպէս ասած մի սուրբ ուղի, մի սուրբ ճանապարհ, որը ըստինքեան ցոյց է տալիս, թէ ամբոխն էլ մի անհատի նման կարող է լաւ լինել, կարող է ամենաբարձր ինքնագոհութեան ու հերոսութեան հասնել»:

Միթէ նոյնը չեն ապացուցանում հայրենիքի պաշտպանութեան համար մղուած բոլոր պատերազմները. միթէ նոյնը չեն ցոյց տալիս այս կամ այն գաղափարի համար մղուած կրօնները: Մարդիկ իրանց պաշտած տեղի, իրանց փայփայած և սիրած գաղափարների համար ոչ թէ տաճնակներով, հարկւրներով, այլ հազարներով են ընկնում մեռնում:

Անուշանալի է, որ միջակ ընդունակութիւն ունեցող անհատների համախմբումն էլ կարող է երբեմն հասկանալ հանճարաւոր մտքեր ու բարի զգացմունքներ, եթէ մէկը շնորհք ունենայ այդ բոլորը գեղեցիկ ու պարզ կերպով ներկայացնելու, ազդել ու նրանց հոգեւ և սրտի վրայ. նոյնպէս միջակ և մինչև անգամ բարոյական ցածր հասկացողութեամբ ամբոխը կարող է այն կէտին հասնել, որ ընդունակ լինի հերոսական քաջագործութիւններ կատարելու, եթէ միայն նրան առաջնորդող մի առաքել կամ մի ղեկավարող ճարուի: Առհասարակ ամբոխը կարող է հրաշքներ գործել շնորհիւ լաւ հոնտորի, լաւ պարագլխի և ընդհանրապէս շնորհիւ նրանց, որոնք դառնում են ամբոխային գործողութիւնների ընդունակ հերոսը:

Ամբոխի վերաբերմամբ շատ ճիշտ է ասել մի գիտնական (Պիլլիէզ). «Ամբոխը գրգռուած է. նրան ծովի նման ալեկոծող ոյժը դեռ չէ սկսել գործել. շոգեշարժի կաթսայի նման գոլորշին հաւաքուած, խտացած է, բայց դեռ փականը բացուած չէ. մի դէզ վառող կայ պատրաստի, բայց ոչոք նրան կրակ չէ մօտեցրել: Ահա վեր է կենում մի մարդ, երևան է գալիս մի գաղափար կամ լսւում է աղաղակ.—Մահ այս ինչին, մահ ժողովրդի թշնամուն. կամ—ազատներ այս ինչին, թշուառների ըսրեկամին,—հաբուածը տուած է, փականը բաց է, վառողը այրուած: Ահա ամբոխը»:

Ինչպէս անհատի բոլոր գործողութիւնները գլխաւորապէս ժառանգական ու հասարակական *) պայմանների արդիւնք են, այնպէս էլ ամբոխային գործողութիւնների մէջ գլխաւոր դեր խաղացողը նոյն պայմաններն են: Ամբոխը կարող է իր մէջ

*) Նշանակութիւն ունին նաև ֆիզիկական պայմանները, կլիման ու տեղը. այս մասին խօսուելու չէ այստեղ:

ծածկուած մի որակէ ոյժ ունենալ, միայն ղէպըը կամ հանգա-
մանքի բերմունքը կը տան նրա ոյժին այս կամ այն ուղղու-
թիւնը, Դէպքն էլ այս է. մէկի խօսքը, աղաղակը դառնում է
ամբողջի վերաբերմամբ աւելի կարեւոր, շատ աւելի նշանակու-
թիւն ունեցող, քան թէ անհատի վերաբերմամբ: Հասարակու-
թեան մէջ իւրաքանչիւր մարդ իր նորմալ՝ վիճակով այնքան
դիւրավառ նիւթ չէ. մօտեցրէք նրան այրուող լուցկի և այլն,
նա համեմատաբար աւելի դանդաղ կ'այրուի և կամ բոլորովին
կը հանգչի: Ընդհակառակը, ամբողջ մի շեղձ չոր վառօղի է նը-
ման. եթէ դուք մօտեցնէք նրան այրուող պատրոյգը, բռնկու-
մը անխուսափելի է և շուտով տեղի կ'ունենայ: Այսպէս ուրե-
մը ղէպըը կամ հանգամանքի բերմունքը ամբողջի վրայ սար-
սափելի ազդեցութիւն է անում շնորհիւ նրա անհոռատեսու-
թեան *):

Այս բոլորից յետոյ ոմանք կարող են մտածել, որ եթէ
ամբողջային շարժումների ժամանակ խոշոր ու աչքի ընկնող ազ-
դեցութիւն են անում ղէպքերը, ապա ուրեմն չի կարող ճիշտ լինել
վերն ասուած այն սկզբունքը, որ ամբողջային կեանքում բարու-
թեան սերմը շատ անգամ մեծնում է, իսկ չարութեան սերմը
հեշտ աճում, զարգանում է: Որքան էլ ընդունենք, որ ամբողջն
էլ որոշ ժամանակներում ընդունակ է լինում լաւ ու մեծ գոր-
ծեր կատարելու, միևնոյն ժամանակ պէտք է ի նկատի առնել
այն անխուսափելի փաստերը, որ հոգեբանութեան թուաբանա-
կան անդառնալի օրէնքով նոյն ամբողջը աւելի հակուած է դէ-
պի չարը, քան թէ դէպի բարին այնպէս, ինչպէս մարդկանց
համախմբումը հակուած է աւելի պակաս խելք ու ընդունա-
կութիւն ցոյց տալու, քան իր անհատների ընդունակութիւնների
գումարը պէտք է լինէր: Չնայած որ ամբողջի մէջ թագնուած
ոյժը ղէպքի շնորհիւ կարող է այս կամ այն ուղղութիւնն
ստանալ, բայց և այնպէս պիտի աչքի առաջ ունենալ և հետեւալ

*) Այդ ճշմարտութիւնը իր ազդեցութիւնը ցոյց է տալիս ոչ միայն ամ-
բողջային յանցանքների ժամանակ, այլ և ուրիշ ղէպքերում. օրինակ՝ ժողովըր-
դական, քաղաքական ընտրութիւնների ժամանակ: Յարմար ղէպքում մէկի տ-
նումը ընկնելով ամբողջի մէջ՝ շատերին կը զբաւի դրանց կամքից բոլորովին ան-
կախ միմիայն նրա համար, որովհետեւ այդ անունն ասուեց. եթէ մէկ ուրիշ ա-
նուն տրուէր, դարձեալ ազդեցութիւնը կարող էր նոյնը լինել: Զատ օրինակնե-
րից մէկը յիշենք: Երբ տաճկական Օսման սուլթանը զահալիժուեց, նրան տա-
պալողներից ոչ ոք այդ չէր ցանկանում. նրանք միայն խոնարհաբար խնդրում
էին բաւարարութիւն տալ իրանց միջանի արդար դանդառներին: Յանկարծ
ամբողջի միջից պատահաբար լուծեց մի անյայտ ձայն. արտասանուեց Մուստա-
ֆա անունը. ոչ ոքի մտքով չանցած Մուստաֆան անսպասելի կերպով եղաւ
սուլթան (Монтескье, „Персидскія письма“, письмо 81.):

հանգամանքը. եթէ ամբողջ մէջ բարութիւն անել ցանկացողներ թիւը հաւասար լինի չարութիւն ցանկացողներ թուին, էլի շատ անգամ չարերն են յաղթանակը տանում, որովհետեւ չարերն աւելի ազդու ներգործող դեր են կատարում, քան թէ բարիները: Իսկ ինչ վերաբերում է ներգործող ու ազդող բարի մարդկանց, նրանց ազդեցութիւնը հանդիպում է շատ արգելքների. որովհետեւ եթէ նրանք փորձում են հակառակուել չարերի արարքին և ցանկանում են խաղաղութիւնը վերականգնել, այն ժամանակ էլ լսում են իրանց մտքերի, իրանց ձգտումների վերաբերմամբ սուտ ու սխալ բացատրութիւններ, ստանում են վախկոտի ու դաւաճանի անուն կայլն:

Ահա երբ բարի մարդիկ մի անգամ յանդգնում են հակառակուել ամբողջին, երկրորդ անգամ արդէն չեն համարձակւում հակառակուել. բնական է, որ չարութիւն ցանկացողների ազդեցութիւնն այլևս ոչ մի արգելքի չի հանդիպի: Ժողովրդական խառնակութիւնների ու ապստամբութեան ժամանակ իրքան մարդիկ միմիայն վախից ստիպուած՝ միւսներին մանկչում են մնա՞ն կամ կնցցէ՞ կայլն: Ո՛րքան մարդիկ դաւաճանի ու վախկոտի անուն չստանալու համար լեօսքից անցնում են գործի: Պէտք է ունենալ երկաթէ կամք, որպէսզի կարելի լինի դիմադրել այն բոլոր ծայրայեղութիւններին, ինչ որ կատարում է շրջապատող ամբոխը: Տարաբախտաբար երկաթէ կամք քչերը կարող են ունենալ: Մեծամասնութիւնը հասկանում է, որ վատ է անում, բայց էլի կատարում է, որովհետեւ ամբոխը նրան բռնում, տանում է: Շատերը գիտեն, որ եթէ չհետեւեն ընդհանուր հոսանքին, բացի արհամարհանքից կարող են զոհ դառնալ ուրիշների բարկութեանն ու կատաղութեանը:

Մեծամասնութիւնը ուզէ, չուզէ, ստիպուած է իր հոգեկան դրութեամբ նմանուել իրան շրջապատողներին այնպէս, ինչպէս շատ կենդանիներ իրանց թշնամիներից ազատուելու և ազատ որս անելու համար բնական կերպով ընդունել են իրանց բնական վայրին համասլատասխան գոյն *): Մարդիկ իրանց շրջապա-

*) Հիւսիսային արջը իր սպիտակ գոյնով հազիւ է նշմարւում մշտական ձիւնապատ միջավայրից: Ծաղիկների ու կանաչների վրայ կանգնած շատ թիթեռների դժուարանում ենք ջոկել իրանց գոյնին համապատասխան ծաղիկներից: Կան կենդանիներ, որոնք բոլորովին նման են իրանց գոյնով հողի, ծառի կեղևի և կամ սրէի քարի գոյնին: Չատ անգամ չենք կարող կանաչագոյն գորտին կանաչից, հողի գոյն ունեցող գորտին հողակոյտից զանազանել կայլն:

տողներից նոյնպէս ընդունում են բարոյական որոշ գոյն, որոշ ուղղութիւն. նրանք աղաղակում, անում են այն, ինչ որ ուրիշներն են ցանկանում և անում, դէպի որը տանում է ընդհանուր հոսանքը: Կրկին կ'ասեմ, որ ընդհանուր հոսանքից կարող են բացառութիւն կազմել արտակարգ ընդունակութեամբ և ուժեղ կամքով օժտուած քիչ անհատները:

Ուրեմն եթէ այս բոլորը ճիշտ է, այն ժամանակ դժուար չէ հասկանալ, թէ ինչու ամբոխային կեանքում վատ կրքերն են յաղթանակը տանում՝ ոչնչացնելով փոքրամասնութեան ամենսի բարի ձեռնարկութիւնը:

Վերևում բացատրուեց, թէ սկզբում մի անհատի մէջ առաջացած ու արտայայտուած հոգեկան դրութիւնն ինչպէս ազդում, տարածում է մեծամասնութեան վրայ: Ընդունենք, որ այդ հոգեկան դրութիւնը սաստիկ բարկութիւն է, վայրկեանաբար իւրաքանչիւր անհատ իր դէմքի վրայ ցոյց է տալիս բարկութեան նշան. շատ անգամ այս արտաքին նշանը դառնում է իրական բարկութիւն և ամբոխը մինչև անգամ չունենալով ժառանգական տրամադրութիւն՝ բարկութեան ազդեցութեան տակ կարող է կատարել յանցանքներ:

Անկասկած՝ ժառանգական տրամադրութիւնը պակաս դեր չէ խաղում յանցանքներ կատարելու մէջ, բայց դարձեալ գըլխաւոր շարժառիթը ոչ սակաւ լինում է մեծամասնութեան իսկական բարկութիւնն ու գրգռուած դրութիւնը: Այդ տեսակ բարկութիւնը առաջացնում է ամբոխային այնպիսի յանցանքներ, որոնք շատ նման են պատահական յանցաւորների արածներին. զիտենք, որ պատահական յանցաւորներն էլ միայն այն ժամանակ են կատարում յանցանքներ, երբ նրանց ստիպում են հանգամանքները կամ գրգռուած դրութիւնը:

Այսպէս՝ ամբոխային հոգեբանութեան էական կէտերի՝ գլխաւորապէս նմանութեան—ներշնչումի օրէնքի հիման վրայ բաւականաչափ պարզուեցին ամբոխի շարժումներն ու անսպասելի յանցանքները. Հիմա անհրաժեշտ է ուշադրութեան առնել և հետեւիս հանգամանքը. երբ մի անհատ առանձին մի բան տեսնելով կամ յիշելով՝ բարկանում է, այն չէ, ինչ որ կը լինէր երկուսով, երեքով կամ աւելի մարդկանցով. մէկը միւսի բարկութիւնը տեսնելով՝ աւելի է բարկանում, աւելի կատաղում, փոխադարձաբար միմեանց վրայ ազդելով: Միևնոյնը կը լինի ուրախութեան, տխրութեան և հոգեկան ուրիշ դրութիւնների վերաբերմամբ: Այս պատճառով կարող ենք ասել, որ հոգեկան դրութեան կամ հոգեկան շարժողութեան ուժգնութիւնը մարդկանց թուի համապատասխան աճում, սաստկանում է, մարդկանց, որոնք մի-

աժամանակ միևնույն տեղում մասնակից են այդ հոգեկան դժբախտությանը: Հենց սրանով կարելի է բացատրել այն ուժգին արտայայտությունների պատճառը, որոնք պատահում են թատրոններում և ուրիշ բազմամարդ համախմբումների մէջ՝ համակըրութեան կամ հակակըրութեան ցոյցերով: Որ իսկապէս անհատների թուի շատութիւնն ու քչութիւնը առանձին նշանակութիւն ունին հոգեկան արտայայտութիւնների ուժգնութեան վրայ, դա ցոյց է տալիս հետևեալ խելացի դիտողութիւնը. մեր շիւնների մասին գրուած մի աշխատանքում մի գիտնական (Ֆորել՝) պատմում է, որ արեւ է այստեսակ մի փորձ. միմեանց հետ կռուող մըշիւնների երկու թշնամի բանակից վեր է առել 7 անհատ, 4-ը մէկ բանակից, իսկ 3-ը միւսից. անմիջապէս բոլորին միասին դրել է ապակէ ամանի մէջ: Մի քիչ առաջ գրգռուած ու միմեանց դէմ կռուող եօթը մըշիւնն էլ հանգրստացել և մինչև անգամ բարեկամացել են:

Անհատների թուի ազդեցութիւնը նկատելի, մինչև անգամ չափազանց աչքի ընկնող է նախ դպրոցներում: Աշակերտներից ու աշակերտուհիներից ամենմէկը առանձին վեր առած ռըքան դիւրաթեք, ռըքան հնազանդ, ռըքան ենթարկուող է երևում. ամենմէկն առանձին տանելի է նաև ուրախութեան, գոգոհութեան ու չարութեան դէպքում. բայց ռըքան ուժգնութիւն ու զօրեղութիւն են ցոյց տալիս, երբ միջանիւն են կամ ամբողջ դասարանը. աւելի անզուսպ, աւելի կատաղի են դառնում նրանց ուրախ, տխուր, գոգոհ, չար ու անկարգ արարքները, երբ միացած են մի քանի դասարաններ, մասաւանդ ամբողջ դպրոցի աշակերտները:

Պարզ է, որ ամբոխային գործողութիւններն առաջ են գալիս թէ հոգեպէս ու բարոյապէս միմեանց նմանուելու բնազդական ձգտումից և թէ ներշնչումից. այս բոլորի հետ առանձին նշանակութիւն ունի անհատների քանակութիւնը *), որը յաճախ ամբոխի մէջ զարթեցնում է գազանային բնազդներ և երբեմն էլ հերոսութիւն ու բարի զգացմունքներ: Ապա ուրեմն ամբոխային հոգեբանութեան էական կէտերն են նմանութիւն-ներշնչում և անհատների քանակութիւնը:

S. ՌԱՇՄԱՃԱՆ

(Վերջը յաջորդ համարում)

*) Մարդիկ և առասարակ անհատները շատ լինելով՝ կարծէք բնական կերպով իրանց մէջ ոյժ են զգում, իրանց համարում են մի տեսակ անընկճելի ու անյաղթելի և կարծէք թէ միաժամանակ զգում են, որ այդպիսի դէպքերում ոչ մէկի վրայ առանձին ծանր պատասխանատւութիւն չէ ընկնում. այս հիման վրայ էլ շատութիւնը տալիս է ամբոխին և առատաբաղ համախմբումներին լանդզնութիւն ու համարձակութիւն: